

קהיר, דימונה ומלחמת ששת הימים

ד"ר אבנר כהן

הסוגיה הגרעינית לא הייתה הסיבה הסמויה למלחמת ששת הימים, אולם אירועים ושיקולים שהיו קשורים לסוגיית הגרעין, הן בצד הערבי והן בצד הישראלי, מילאו תפקיד חשוב יותר מכפי שהיה ידוע עד כה בהתפתחות המשבר. מקורות אמריקניים וישראלים חדשים, עלומים כמעט, מלמדים שערב המלחמה הייתה לישראל יכולת גרעינית

לאחר מכן, בעיצומו של המשבר! ואשר לישראל, באיזו מידה עיצבו שיקולים הקשורים בגרעין את תגובתה למשבר ואת ההבנה שלה לגביו?

שאלות אלה כמעט שלא נבחנו עד היום. שלמה אהרונסון היה החוקר הראשון שטען כי ייתכן שחששותיה של ישראל בנוגע לדימונה "הביאו להתפרצות המלחמה, וכי המהלך הראשוני של נאצר והסלמת המשבר לאחר מכן הונעו במידה רבה על ידי רצונו למנוע מישראל להצטייד בנשק גרעיני".² אלא שדבריו של אהרונסון אינם נתמכים בראיות אמפיריות בקשר למצרים.

באחרונה העלו גם אריאל לויטה ואמילי לנדאו, בדרך אגב, את שאלת התפקיד המעשי שמילא הנשק הגרעיני (או התפיסה שהיה נשק כזה) במלחמת ששת הימים. אלא שאין הם נוקטים עמדה חד-משמעית בנושא זה ואומרים כי "סוגיה היסטורית זו היא עדיין בגדר מסתורין".³

מסמכים אמריקניים, שבאחרונה הוסר מהם החיסיון, ועדויות של מצרים ושל ישראלים הפיצו בזמן האחרון אור חדש על מסתורין אלה. אמנם טיעונו של אהרונסון כי "ייתכן [שדימונה] הביאה להתפרצות המלחמה" אינו נשען על הראיות שבידינו, אבל נראה שהסוגיה הגרעינית מילאה תפקיד חשוב יותר מכפי שנהוג לחשוב.

הרקע ההיסטורי: תגובתה של מצרים על דימונה וחששותיה של ארצות-הברית, 1966-1960

במרצת שנות ה-60 הובלט הפוטנציאל הגרעיני של ישראל פעמיים כבעיה פוליטית מרכזית בסכסוך הישראלי-ערבי – בעיה

הפרשנות הישראלית לאירועים שקדמו למלחמת ששת הימים גורסת כי דיווחים סובייטיים כוזבים על התקפה ישראלית ממשמשת ובאה על סוריה היו הסיבה העיקרית לחישוביו המוטעים של גמאל עבד א-נאצר, נשיא מצרים, שהובילו למלחמה. הפרשנות הערבית גורסת שצעדי ההתגרות של לוי אשכול, ראש-ממשלת ישראל, ושל יצחק רבין, הרמטכ"ל, לאורך גבול ישראל-סוריה, הם שהובילו למלחמה. תיאורים אחרים מחלקים את האחריות לחישובים המוטעים ולטעויות בין הערבים לישראל. אולם כל הפרשנים מסכימים שהמשבר ב-1967 היה פרי שיקולים מוטעים שהביאו להתמוטטותה של ההרתעה הקונוונציונלית. שום דיווח ושום תיאור אינם מביאים בחשבון את הממד הגרעיני של המלחמה.

אולם לאחרונה נחשפו מספר עובדות בנוגע להיבטים הגרעיניים של המשבר ב-1967. ראשית, במאי 1967 ערכו מטוסים מצריים לפחות שתי יחיות סיור עמוקות מעל דימונה, שהחרידו את המנהיגים הפוליטיים ואת ראשי הצבא בישראל, והשפיעו על הצורה שבה פירשו את המשבר והגיבו עליו.¹ שנית, מרכזי המחקר הגרעיני של ישראל בדימונה ובנחל שורק היו מטרות בעדיפות גבוהה בתוכניות המלחמה של מצרים, וישראל ידעה על כך. שלישית, בתחילת שנות ה-60 ובאמצעותן היו הדיפלומטים וקובעי המדיניות האמריקנים מודאגים מהאפשרות שמצרים תנחית מהלומה מקדימה על הכור בדימונה. ולבסוף, בימי המשבר כבר היה לישראל נשק גרעיני. אומנם זו הייתה רק גירסה ראשונית שלו, אך היא כבר הייתה מבצעית.

עובדת אלה מלמדות שלמשבר ב-1967 היה ממד גרעיני מסוים. עד כמה היה ממד זה משמעותי? אשר למצרים – באיזו מידה הייתה דימונה גורם של ממש באירועים שהובילו להחלטתו הראשונה של נאצר, באמצע מאי 1967, לקרוא תיגר על הסטטוס קוו? ואיזו השפעה הייתה לדימונה על ההחלטות שקיבלו המצרים

גרסה קודמת
הופיעה בכתב
העת Middle
East Journal,
כרך 50, מס' 2,
אביב 1996.

חוקר בכיר
בארכיון לביטחון
לאומי באוניברסיטת
ג'ורג' וושינגטון

שעלולה הייתה להוביל למלחמה. אבל העניין שעורר נושא זה בכל אחת מהפעמים היה קצר ימים. מוחמד חסנין הייכל, עורך היומון המצרי "אל-אהראם" ואחד מאנשי סודו הקרובים ביותר של נאצר, היה הפרשן הערבי הראשון שעמד על מרכזיותה של הסוגיה הגרעינית בסכסוך הישראלי-ערבי. בדצמבר 1960, יום לאחר שארצות-הברית גילתה שישראל בונה כור גרעיני בדימונה, כתב הייכל, שהצטיידותה של ישראל בנשק גרעיני היא שאלה של חיים ומוות מבחינת הערבים, מאחר שנשק כזה ישנה את יסודות הסכסוך במזרח התיכון.⁴

כעבור כמה ימים העלה נאצר לראשונה, ובנאום פומבי, את הרעיון של "מלחמת מנע" נגד ישראל בגלל עניין הגרעין. מצרים תנצל את עליונותה בכוח אדם, אמר נאצר, ותפלוש לישראל "כדי להשמיד את בסיס התוקפנות, לפני שישתמש בו נגדנו".⁵ נאצר הצהיר, למעשה, שפיתוח פצצה גרעינית על-ידי ישראל הוא קאזוס בלי מבחינתה של מצרים ומאלץ אותה לתקוף את ישראל ולהצטייד בנשק גרעיני משלה.

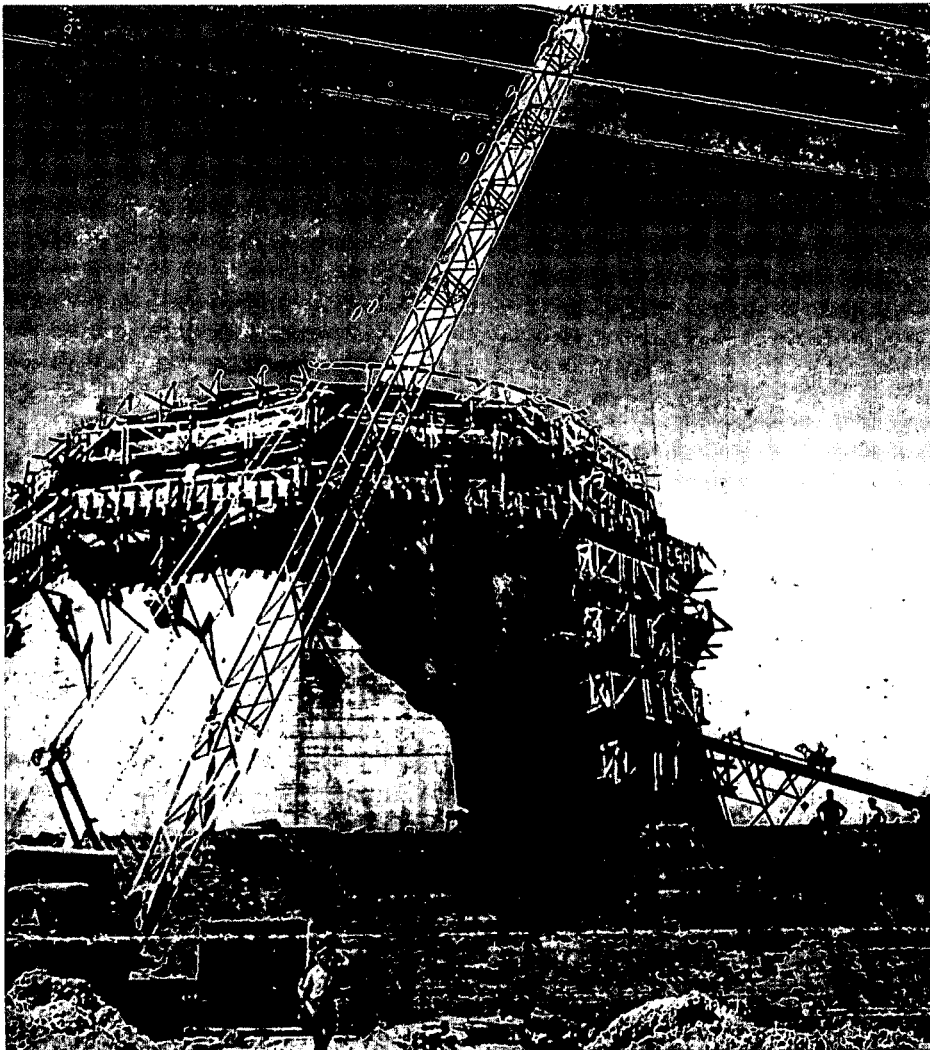
מדבריו של נאצר

הידהד נושא נוסף: מדינות שיש להן נשק גרעיני לא יוכלו להשתמש בו על נקלה נגד מדינות שאין להן נשק כזה, ובכך נגע בנקודה שהועלתה על-ידי פרשנים מאז הירשימה: נשק גרעיני אינו נשק ממשי שאפשר להשתמש בו כדי לנצח במלחמות אזוריות בגלל עוצמתו ההרסנית. הפצצה הגרעינית הישראלית, אם ישנה כזאת, רמו נאצר, אינה איפוא רלוונטית לסכסוך הישראלי-ערבי. משום כך אל להם לערבים להיות מודאגים יותר מדי מנשק גרעיני ישראלי, מפני שישראל לא תוכל להשתמש בו. נוסף על כך, אמר, ייתכן מאוד שהשמועות הן כזב ישראלי, שנועד לשתק את הערבים. זמירות אלה חוזרות על עצמן מאז ועד היום בתגובותיהם של הערבים להתפתחות הגרעינית בישראל.⁶

החשש שדימונה תניע את המצרים להנחית

מהלומה מקדימה על ישראל העסיק את קובעי המדיניות בארצות-הברית מתחילת שנות ה-60. אולם דימונה עצמה והצורך להשמיד את המתקן הגרעיני שהוקם שם כמעט שלא עלו לדיון ציבורי במצרים בין 1961 ל-1965. דומה היה שדימונה מעוררת עניין שולי בציבור המצרי ובהנהגתו. בין 1963 ל-1965 נדונה הסוגיה פה ושם בצינוורות דיפלומטיים עם ארצות-הברית, אבל בהקשר של ניסיונות האמריקנים להפיס את דעתה של מצרים בקשר לדימונה באמצעות ביקורים של שגרירים מיוחדים מטעם הנשיא. מהמסמכים האמריקניים עולה שמצרים לא העלתה את סוגיית דימונה בפני ארצות-הברית ביוזמתה שלה.

אין לפרש את הדברים כאילו חדל נאצר לחשוש מעניין דימונה. הוא לא ראה, כנראה, יתרון פוליטי בהעלאת הסוגיה, ובייחוד לא בפומבי. ייתכן שהיו שלוש סיבות להימנעותו מהעלאת הבעיה בלוי: ראשית, בתחילת שנות ה-60 החל נאצר בתוכנית משלו לפיתוח נשק להשמדה המונית ומערכות שיגור, תוך דגש על תוכנית הטילים, ומצרים גייסה לצורך כך קומץ מדענים

יוצקים את כיפת הכור האטומי בדימונה. גובה הכיפה — 22 מטרים מעל פני הקרקע

מוחמד חסנין
הייכל, אוגוסט
1965: "ישראל
עומדת לפוצץ
מתקן גרעיני,
ויהיה באפשרותה
לייצר פצצה
גרעינית בתוך
שנתיים-שלוש"

הברית ובכיר החברים הממונה על ענייני המזרח התיכון, הוטרד מאפשרות זו. ב-1964 הפציר בנשיא לינדן ג'ונסון, לפני שלי אשכול, ראש-ממשלת ישראל, עמד לבקר אצלו, לקבל את רשותו של אשכול להביא לידיעת המצרים את הממצאים שיעלו האמריקנים בבקוריהם בדימונה. בתזכיר שכתב לג'ונסון העיר קומר:

אנו מעריכים את מחויבותה של ישראל לאפשר ביקורות תקופתיות, אבל אנו מחוברים מטרדים מסוימים של אשכול לאפשר לנו להרגיע את הערבים במונחים כלליים (שלחת לאשכול שתי חגירות בעניין זה). אנו מחוברים משוכנעים ששאיפתה של ישראל להשאיר את הערבים בערפל טומנת בחובה סכנה גדולה. הרצון להצטייר כמי שמצטייד בנשק גרעיני מבלי לעשות זאת באמת מזמין צרות. הוא עלול לדרבן את נאצר למהלומות מנע טיפשית.¹⁰

באדו וקומר הסכימו, שאם הערבים יחשבו שישראל מצטיידת בנשק גרעיני, או מתקרבת לכך במידה רבה, עלולה לפרוץ מלחמה בין מצרים לישראל. התקופה המסוכנת ביותר תהיה תקופת המעבר, כשהמצרים יהיו משוכנעים שישראל עומדת לחצות את הסף הגרעיני, ולפני שתהיה לישראל פצצה מבצעת שתרתיע את המצרים מפני התקפה.

כדי לנסות לשכנע את אשכול להסכים לפיקוח של הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית (IAEA) על דימונה היה על ארצות-הברית לשכנע תחילה את מצרים להפסיק את פרויקט הטילים שלה ולהעמיד גם את הפעילות הגרעינית שלה לפיקוחה של הסוכנות.¹¹ ג'ונסון כתב איפוא מכתב לנאצר בסוף מאי 1964 והעלה את הנושא ימים ספורים לפני שעמד להיפגש עם אשכול בווינגטון.

זו לא הייתה הפעם הראשונה שבה ניסתה ארצות-הברית לכפות על נאצר את דעתה בסוגיה הגרעינית של ישראל ובעניין הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית. בניסיונה לשכנע את נאצר להסכים לפיקוח של הסוכנות על המתקן הגרעיני המצרי אמרה לו ארצות-הברית, שהערובה הטובה ביותר שיוכל לקבל שישראל לא תפתח נשק גרעיני היא שגם ישראל תסכים לפיקוח של הסוכנות על כל הכורים שלה. הסכמתה של מצרים לפיקוח דומה תהיה במקרה כזה מחיר נמוך למדי.¹² ג'ון באדו, השגריר האמריקני, קיבל הוראה להפנות את תשומת ליבו של נאצר להצהרתו של אשכול מיום 20 במאי 1964, שבה התחייב לשתף פעולה במאמצים להביא לפירוק נשק הדדי בין מצרים לישראל.¹³ ב-26 ביולי 1964 שיגר נאצר תשובה למכתבו של ג'ונסון. במכתב זה הבטיח נאצר לנשיא ארצות-הברית, כי מצרים "אינה חושבת להביא את הסכנה האיומה הזאת לאיזור שבו היא חיה", והצביע על ישראל כעל האיום האמיתי לשלום באיזור.¹⁴

במטרה להמשיך את הדו-שיח עם נאצר בנושא זה ובנושאים אחרים החליט ממשל ג'ונסון לעשות מאמץ נוסף – בדברנו של קומר ולמרות כישלון שליחותו הראשונה של מקילוי ביוני 1963 – ולהפנות את תשומת ליבו של נאצר לתועלת שב"חבילת" פיקוח

גרמנים. נאצר ניסה לגייס בחשאי גם מדעני גרעין ולפתוח בתוכנית גרעינית – בייחוד בתחום של העשרת אורניום. הוא העדיף איפוא למלא את פיו מים בנוגע לפרויקט הגרעיני הישראלי כדי לחפות על תוכניות הנשק הלא קונוונציונלי שלו עצמו.

שנית, נראה שבאותה תקופה לא התייחסה מצרים לתוכנית הגרעין של ישראל כמו אל איום צבאי ממשי ומיידי. למצרים לא היה ברור עד כמה התקדמה ישראל במאמציה, מהן מטרותיה הפוליטיות, ואפילו לא מה משמעותן הצבאית. אם כל העניין אינו אלא כוזב, כפי שטענו מספר אנשים, כי אז אין מצרים רוצה שישראל תיהנה מפרותיו. ייתכן שזו הסיבה לתגובתו הצוננת של נאצר לניסיונות שעשה בשנים 1963 ו-1964 ג'ון מקילוי, שגרירו המיוחד של נשיא ארצות-הברית, לתווך בהשגת הסכם להגבלת התוכניות לפיתוח נשק לא קונוונציונלי במזרח התיכון.

שלישית, הסכסוך הישראלי-ערבי לא עמד אז בראש סדר העדיפויות במדיניות החוץ של נאצר. יחסה של מצרים לישראל בתקופה זו בא לידי ביטוי קולע באמרה שנפוצה אז בין דיפלומטים מצרים ואמריקנים: "ישראל נמצאת במקרה, והיא יכולה להישאר שם".¹⁵

בתחילת ינואר 1964 דיווח ג'ון באדו, שגריר ארצות-הברית בקהיר, לבית הלבן, שהוא אינו צופה מלחמה בין מצרים לישראל בשנים הקרובות, וכי "מדיניותה של מצרים כלפי ישראל מבוססת על בלימה יותר מאשר על התקפה".¹⁶ אולם הייתה בניתוח שלו אזרה חשובה אחת – דימונה:

המקרה היחיד שבו תנקוט מצרים פעולה צבאית ישירה וגלויה יהיה, לדעתי, אם היא תשתכנע שישראל החלה לייצר נשק גרעיני. אם היא למצרים הוכחות שזוהי אפשרות קרובה, הם עלולים בהחלט לנסות להנחית על ישראל מהלומות מנע, בתקווה שיוכלו להשמיד את מרכזי הייצור הגרעיני.¹⁷

רוברט קומר, חבר במועצה לביטחון לאומי של ארצות-

על נשק לא קונוונציונלי. מטרתה המפורשת של שליחות זו, באמצעות שגריר מיוחד מטעם הנשיא, הייתה לבחון את האפשרות להפסיק את מירוץ טילי הקרקע-קרקע בין מצרים לישראל או לפחות למתן אותו.

השגריר המיוחד של הנשיא היה גם הפעם ג'ון מק'קלוי. משימתו העיקרית, כפי שהוגדרה לו על-ידי דין ראסק, שר החוץ האמריקני, הייתה "להביא לידיעת נאצר שאנו סבורים כי יהיה בכוחנו לשכנע את ישראל לא לפנות לדרך הגרעין והטילים, אם נאצר יצמצם את הצטיידותו בטילים התקפיים גדולים לכמות המצויה ברושטו עכשיו או למספר מוגבל ומצומצם".¹⁵ מק'קלוי נפגש עם נאצר ב-28 בספטמבר 1964, ובפגישה הבטיח נאצר לשקול את הצעות האמריקנים, אבל לא הבטיח דבר מראש.¹⁶ שיחותיו של מק'קלוי חשפו שני מרכיבים בחשיבה של נאצר בסוגיות אלה:

ראשית, שחלק ניכר מהעניין שגילה נאצר בטילים היה קשור במעמדה של מצרים בעולם הערבי. נאצר הטעים שיקשה עליו להפסיק את פרויקט הטילים בתקופה זו מסיבות של יוקרה פוליטית ושל פוליטיקה פנימית, אף שברור לו שלא יוכל לנצח במירוץ הטילים, ואף שמירוץ זה מטיל על כלכלת מצרים מעמסה כספית כבדה.

שנית, נראה שנאצר לא סבר שהאינטרס הלאומי של מצרים מצדיק את הפסקת הפעילות בדימונה במחיר של הפסקת פרויקט הטילים המצרי. העובדה המפתיעה שדימונה לא הוזכרה בצורה מהותית כלשהי בשיחות בין מק'קלוי לנאצר מלמדת שב-1964 לא היה נאצר מודאג במיוחד מהנעשה בדימונה.

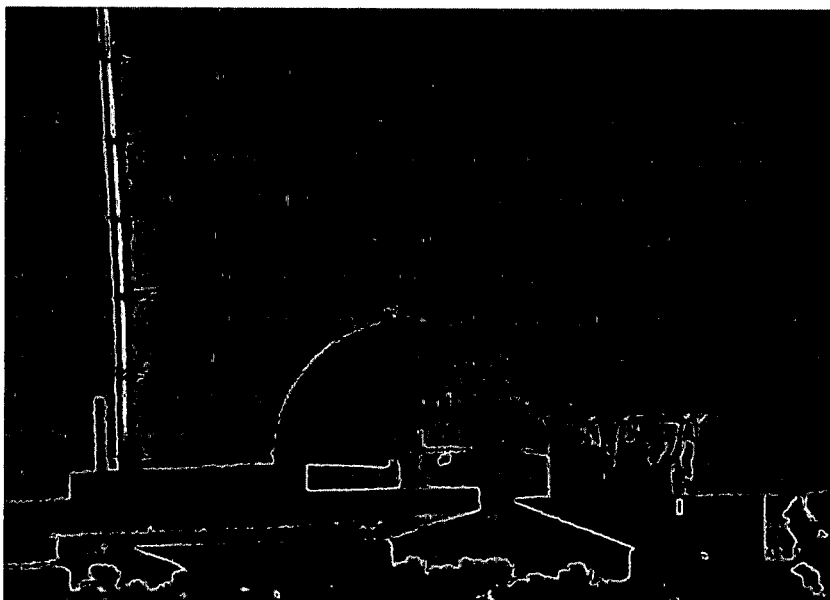
באפריל 1965 עדיין לא עמדה דימונה בראש דאגותיו של נאצר. בדיון שניהל נאצר עם פיליפס טלבוט, תת שר החוץ האמריקני, ועם לוסיוס באטל, שגריר ארצות-הברית במצרים,

ושנמשך שעותיים וחצי, הזכיר נאצר את דימונה רק אחרי שהאמריקנים עצמם העלו את הנושא. נאצר ציין אז שדימונה אינה נמצאת בפיקוחה של הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית, ולפיכך היא מדאיגה את מצרים, ובמיוחד את ראשי צבאה. בתגובה לכך התייחס טלבוט לדיווחים שהופיעו בעיתונות בנוגע לביקורים של האמריקנים בדימונה והרגיע את נאצר במפורש כי "סיפקנו את הסקרנות שלנו בעניין זה נוכח חשיבות הסוגיה".¹⁷ בתשובה לדבריו של נאצר על ההשפעה של ישראל בארצות-הברית העיר טלבוט, כי "הפצת נשק היא בעיה גלובלית", ושדעתו של נאצר יכולה לנוח שארצות-הברית מתייחסת לעניין זה במושגים אלה.¹⁸

חילופי דברים כלליים אלה היו הפעם היחידה שבה הועלה העניין הגרעיני בשיחה הנזכרת. אשר לסכסוך הישראלי-ערבי, נאצר טען כי "אין למצרים מדיניות של התקפת פתע על ישראל". מסר דומה העביר נאצר במכתב התשובה ששלח לנשיא ג'ונסון ב-12 במאי 1965.¹⁹ דומה שהתרחיש הקודם ששירטטו באדו וקומר – בדבר מהלומה מקדימה מצרית על דימונה – העסיק את ארצות-הברית בשנים 1964-1965 יותר מאשר את מצרים. אבל גם אם סוגיית דימונה הייתה רדומה במצרים, היא לא נשכחה. במחצית השנייה של 1965 החלה להשתנות תפיסתה של מצרים בסוגיה הגרעינית. בעיתונות המערבית דווח שישאל מתקדמת מאוד בתוכנית הגרעינית שלה, ושיהיה ביכולתה לייצר פצצה גרעינית עד סוף שנות ה-60, אם תרצה בכך. גם העיתונות הערבית "גילתה את דימונה מחדש".²⁰ הדובר הקולני ביותר בדיון זה היה גם הפעם הייכל: באוגוסט 1965 הוא קבע כי "ישראל עומדת לפוצץ מתקן גרעיני, ויהיה באפשרותה לייצר פצצה גרעינית בתוך שנתיים-שלוש".²¹

הייכל אמר עוד, שישאל "תמצא לעצמה תירוצים תעמולתיים, שישללו את הדרך לפיצוץ של מתקן גרעיני",²² אף שהצטרפה לאמנה משנת 1963, שאסרה באופן חלקי על עריכת ניסויים גרעיניים. "מדרך הטבע מסרבת מצרים להיות צד להסכם כלשהו עם ישראל", כתב הייכל, מפני שהיא תנצל זאת כאמתלה לייצור נשק גרעיני נוסף. הייכל חזר על מה שאמר חמש שנים קודם לכן: "יש יותר מסיבה אחת שמצרים אינה רוצה להיות הראשונה שתכניס נשק גרעיני למזרח התיכון, אבל היא חייבת להיות מסוגלת להדביק את הפיגור בכל רגע מסיבה אחת: הרצון לשרוד".²³

במחצית הראשונה של 1966 החלו גורמים ערביים נוספים לעסוק בתוכנית הגרעינית של ישראל. למשל אחמד שוקיירי,

הכור בדימונה.
נראה כי בראשית
שנות ה-60 הוטרו
האמריקנים
מהמתרחש בדימונה
יותר מאשר
המצרים

והדמויות שהובילו למלחמת ששת הימים. על מנת להשיב על שאלות אלה יש להבחין תחילה בין שתי סוגיות היסטוריות שונות. הראשונה: האם מילאה דימונה תפקיד ביצירת המשבר ב-1967? והשנייה: האם האירועים והשיקולים בתחום הגרעין מילאו תפקיד בהתפתחות המשבר, ואם כן – באיזו מידה?

ריצ'רד בי פארקר, שהיה אז יועץ מדיני בשגרירות ארצות-הברית בקהיר, מציין כי "כיום מקובלת במצרים הדעה שנאצר טעה טעות חמורה בשיקוליו כאשר הגיב כפי שהגיב לאזהרות הסובייטים, אבל אין כמעט הסכמה מדוע התנהג כך".²⁸ מדוע החליט נאצר להפר את הסטטוס קוו עם ישראל ב-13 במאי 1967, כאשר החליט להכניס את הצבא המצרי לסיני? האם משום שהאמין לדיווחי המודיעין הסובייטי כי ישראל עומדת לתקוף את סוריה, אף שהרמטכ"ל שלו, מוחמד פאוזי, חזר כעבור יומיים מסוריה ודיווח לו שהידיעה כוזבת! או שמא היה הדיווח הסובייטי רק תואנה ששירתה מטרה פוליטית אחרת? האם היו למרשל עבד אל-חכים עאמר או לקצינים בכירים אחרים מטרות פוליטיות שונות ממטרותיו של נאצר? או שמא היה קשר בין הכנסת הצבא לסיני לבין אזהרתו של נאצר מ-1966 בדבר מהלומה מקדימה על דימונה?

איומיו של נאצר על דימונה התפרשו על-ידי הדיפלומטים האמריקנים בקהיר כהתבטאויות פוליטיות. הם סברו שעקב הפרסום, שליווה את תוכנית הגרעין של ישראל, מתבטא נאצר בקשיחות כלפי ישראל באוזני קהל מאזינים ערבי, ובמקביל מפעיל לחץ על מעצמות-העל, ובייחוד על ארצות-הברית, להטיל פיקוח על התוכנית הגרעינית של ישראל. איומים אלה לא שינו את הדעה שרווחה אז, שנאצר אינו מוכן להתגרות בישראל מבחינה צבאית בעתיד הקרוב. הערכה זו נתמכת בעובדה שאף כי דימונה הפכה לנושא חדשותי בקהיר במחצית הראשונה של 1966, לא הייתה בעיתונות המצרית כמעט כל התייחסות לנושא זה בחודשים הראשונים של 1967.

מאלף עוד יותר מהדיון הציבורי היה האופן שבו טופלה סוגיית הגרעין הישראלית בדיונים הדיפלומטיים בין מצרים לארצות-הברית. במחצית השנייה של 1966 ובתחילת 1967 היה עניין הפצת הנשק הגרעיני רק אחד מבין נושאים רבים שנידונו בין מצרים לארצות-הברית, וודאי שלא עמד בראש סדר העדיפויות.

יומיים בלבד אחרי שה"ניו-יורק טיימס" פירסם את איומיו של נאצר בדבר מלחמה מקדימה (בגיליון מ-21 בפברואר 1966), ביקר בבית הלבן אנואר סאדאת, המדינאי הבכיר השלישי בחשיבותו במצרים, שכיהן אז כנשיא האספה הלאומית. מעיון בפרוטוקול השיחה ביניהם אפשר להיווכח שגיוסו, ולא סאדאת, הוא שהתייחס בקצרה לסוגיית הגרעין הישראלית ואמר רק שארצות-הברית אינה מודאגת ממנה כמו מצרים. הנשיא הבטיח לסאדאת ש"אנו עוקבים מקרוב אחרי המצב".²⁹ גיוסו המשיך ואמר ש"ארצות-הברית מתנגדת להתפתחות כזאת בגלל מדיניותו התקיפה נגד הפצתו של נשק גרעיני".³⁰ סאדאת לא המשיך לדוש בנושא שהעלה גיוסו, והשיחה עברה לנושא אחר. אילו התייחס נאצר לנושא זה ברצינות רבה, סביר להניח שהיה

ראש אש"ף, הצהיר שמדינות ערב חייבות לפתוח במלחמת מנע נגד ישראל כדי למנוע ממנה להצטייד בנשק גרעיני.²⁴ מצרים הייתה חייבת איפוא להוכיח שיש ביכולתה להרים את הכפפה שהטילה ישראל, ולכן היא דאגה לפרסם (אבל אחר כך הכחישה), שברית-המועצות מוכנה להעניק לה ערובה גרעינית, אם ישראל תפתח נשק גרעיני או תצטייד בו.²⁵

במאי 1966 אמר נאצר שמצרים שוקלת לפתח נשק גרעיני, מפני ש"ישראל פועלת בתחום זה".²⁶ אחרי חמש שנים של הימנעות מעיסוק פומבי בסוגיה השמיע נאצר במחצית הראשונה של 1966 הצהרות שזכו לפרסום רב והזהיר שאם ישראל תמשיך לייצר נשק גרעיני, הרי "התשובה היחידה" תהיה פתיחת "מלחמה

גמאל עבד אל-נאצר
(מאי 1966):
"מצרים שוקלת
לפתח נשק גרעיני,
מפני שישראל
פועלת בתחום זה"

מקדימה". "במקרה כזה", המשיך נאצר ואמר, "על מדינות ערב להשמיד מייד את כל מה שמאפשר לישראל לייצר פצצה גרעינית".²⁷

שיקוליו המוטעים של נאצר

עד כמה רציניים היו איומים אלה בדבר מלחמה מקדימה? האם היו בעיקרם ההתבטאויות פוליטיות לצרכים פנימיים, או שמא היו איומים מרתיעים שכוונו לעבר ישראל? האם היה נאצר שותף לעמדתו של הייכל בסוגיית הנשק הגרעיני? האם היו חברים אחרים בהנהגה ובצבא של מצרים שלחצו להנחתת מהלומה מקדימה על דימונה?

שאלות אלה עשויות להפיץ אור על הקשר האפשרי בין איומיו של נאצר מ-1966 בדבר מלחמה מקדימה לבין האירועים

מורה לסאדאט לנצל את הפגישה עם ג'ונסון ולהרחיב עליו את הדיבור.

באוגוסט 1966, עם חזרתו מביקור במצרים, נפגש מוצטפה כאמל, שגריר מצרים בארצות-הברית, עם הנשיא ג'ונסון והביא לו שדר מנאצר שהזהיר "כי אם תהיה מדינה מזרח תיכונית כלשהי שתצטייד בנשק גרעיני, ייווצר מצב חמור מאוד".³¹ ג'ונסון השיב כי "ארצות-הברית ממשיכה להתנגד בתוקף להפצת נשק גרעיני במזרח התיכון".³² כאמל לא הרחיב את הדיבור בנושא זה מעבר להצהרתו לפרטיכל.

בחודשים שקדמו למשבר שפרץ במאי 1967 גברה התחושה שהיחסים בין מצרים לארצות-הברית הולכים ומידרדרים, אבל מעמדה הגרעיני של ישראל לא הוזכר כסוגיה רלוונטית. המסקנה העולה ממסמכי תקופה זו ברורה למדי: הפוטנציאל הגרעיני של ישראל לא היה בין הנושאים שנדונו דרך קבע בין ארצות-הברית למצרים בתקופה ההיא, והוא לא תפס מקום מרכזי בחשיבה של נאצר. באטל ופארקר מאשרים ששגרירות ארצות-הברית בקהיר לא ראתה אז בסוגיית הגרעין הישראלית נושא שתפס מקום חשוב בסדר היום של המצרים.³³

הוכחות מוצקות יותר למסקנה שהסוגיה הגרעינית לא מילאה תפקיד מרכזי בחשיבה של נאצר בתקופה ההיא מצויות בפרטיכל השיחה שניהל נאצר עם רוברט אנדרסון, לשעבר שר האוצר האמריקני. ג'ונסון שלח את אנדרסון לקהיר ערב המלחמה כשגריר מיוחד. בשיחה פרטית ממושכת, שהתנהלה ב-31 במאי או ב-1 ביוני 1967, טען נאצר מפורשות שהמתח בגבול סוריה "לא השאיר לו כל ברירה אלא לגייס כוחות ולשלוח אותם לסניי".³⁴ הוא גם הבהיר שאין לו כל כוונה להסיר את ההסגר על מצרי טירן, שעליו הכריז בערב 22-23 במאי. נאצר אמר לאנדרסון שהוא "לא יפתח בשום מלחמה, אבל ימתין עד שהישראלים יתחילו", והוסיף שאם ישראל תתקוף, "יש לנו תוכניות מפורטות לתגובה מיידית, ושהוא בטוח מה יהיו תוצאות העימות בין הערבים לישראל".³⁵

בשיחה זו אישר נאצר כי יש אפשרות סבירה שיפרצו מעשי איבה, אבל הביע ביטחון ביכולת של צבאו להגיב. מעמדה הגרעיני של ישראל וסירובה להעמיד את מתקני הגרעין שלה לפיקוחה של הסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית לא הוזכרו בשיחה זו אפילו פעם אחת. אילו היה נושא זה תופס מקום מרכזי בחשיבתו של נאצר, סביר מאוד להניח שהיה מצרף אותו לחבילת הדרישות שהגיש בניסיון ליישב את הסכסוך. ודאי שנושא זה היה מהווה חלק ממאמציו להפוך את המשבר לניצחון מדיני ודיפלומטי.

חרף ההבדלים והסתירות בין הדיווחים המצריים שהתפרסמו בקשר למשבר, דומה שיש במצרים הסכמה רחבה על הסיבות לפריסת הצבא המצרי בסניי. אחדות מההחלטות המכריעות שנתקבלו במצרים במאי 1967, ובייחוד ההחלטה לגרש מסיני את כוח המשקיפים של האו"ם, נידונו בין נאצר לעאמר במועדים שונים זמן רב לפני שהדיווח של המודיעין הסובייטי הגיע לקהיר ב-13 במאי.³⁶

המצרים תמימי דעים שנאצר לא תיכנן ולא חשב על מלחמה בישראל, כאשר קיבל את ההחלטה הראשונה להכניס כוחות לסניי, ב-13 במאי, ולא חזה שההחלטה תביא לתוצאה כזאת.³⁷ כאשר קיבל נאצר את הדו"ח של המודיעין הסובייטי בדבר ההתקפה הממשמשת ובאה של ישראל על סוריה, היה עליו לעשות מעשה כדי להרתיע את ישראל בהתאם לחוזה ההגנה ההדדית שהיה למצרים עם סוריה. הדו"ח הסובייטי עורר מחדש את הסוגיה שנאצר ועאמר דנו בה כבר זמן מה, ושעאמר תמך בה – גירוש כוח המשקיפים של האו"ם. נאצר ידע שמהלך כזה יעלה את יוקרתו המידרדרת מבית ובעולם הערבי, מבלי שמצרים תיאלץ לירות אפילו ירייה אחת. מכל מקום, הגרסה המצרית בנוגע להתפתחות האירועים טוענת שבאמצע מאי לא התכוון

נשיא ארה"ב,
ג'ונסון. הבטיח
למצרים כי ארה"ב
ממשיכה להתנגד
בתוקף להפצת נשק
גרעיני במזרח
התיכון

נאצר לגירוש מלא של משקיפי האו"ם מסיני. יש להניח שהמחדל הזה היה הטעות החמורה ביותר של נאצר.

על סמך ראיות אלה אפשר להסיק שסוגיית הגרעין הישראלית לא הייתה הסיבה שגרמה לחישובי המוטעים של נאצר. עם זאת יש להוסיף כאן אזהרה מתודולוגית: מסקנה זו מבוססת על העדר הוכחות חיוביות. אבל העדר הוכחות כזה ניתן לפרש גם כראיה לסודיות ולרגישות הגבוהה שגילתה ממשלת מצרים בעניין זה. זוהי אפשרות הגיונית, אם כי בלתי סבירה עד מאוד. גם 30 שנה אחרי אירועי מאי ויוני 1967 אין עדיין שמץ של ראיה שתסתור את המסקנה הזאת. אילו היה הנשק הגרעיני

בזמן המשבר. באפריל 1965 אמר נאצר לטלבוט ולבאטל שדימונה מדאיגה את מצרים, "ובייחוד את הצבא".⁴⁰ עאמר היה מפקד הצבא המצרי, והיה זה רק טבעי שנשק גרעיני בידי ישראל ידאיג אותו. נשק כזה היה מעמיד את הצבא המצרי בעמדת נחיתות, מנטרל את עליונותה הקונוונציונלית של מצרים ומצמצם את השפעתו של הצבא המצרי. סביר להניח שדימונה הפכה למטרה מועדפת לאחר שהסכסוך פרץ, ולאחר שהוכנסו לתמונה פקודות ושיקולים צבאיים. אפשר גם שעאמר, שסבל מביטחון עצמי מופרז, תיכנן לגרות את ישראל לתקוף ראשונה, מתוך אמונה שיוכל לספוג את ההתקפה ואחר כך לתקוף את דימונה ומטרות נבחרות נוספות.

עאמר נהרג זמן קצר אחרי תום המלחמה – כנראה התאבד – ולא ידוע אם השאיר אחריו עדות כתובה כלשהי. אולם בלי קשר לשאלה אם דימונה הייתה שיקול חשוב בטיעונו של עאמר בנוגע להליכה עד הסף מול ישראל, יש ראיות לכך שהיא תפסה מקום חשוב אצלו ואצל המתכננים שלו לאחר פרוץ המשבר. יכול להיות שהיה זה רק תכנון צבאי רגיל, "למגרה", אבל טיסות הסיור מעל דימונה – הראשונה שבהן ב-17 במאי – לא היו שגרתיות, בייחוד נוכח העובדה שהמשבר כבר החל להתפתח. מפות ותוכניות מגרה מצריות למתקפות מוגבלות, שנמצאו בבסיסי חיל האוויר המצרי בסיני, מאשרות כי הפצצה של דימונה מהאוויר הייתה מטרה מרכזית של הצבא המצרי במקרה של

ממלא תפקיד משמעותי בהתפתחות המשבר של 1967, יש להניח שהיום היה עניין זה נעשה כבר נחלת הכלל.

אולם גם אם אין הוכחות לכך שדימונה מילאה תפקיד כלשהו בחישוביו המוטעים של נאצר מלכתחילה, עדיין מתקבל על הדעת שעם התפתחות המשבר, ואחרי שעאמר הבטיח לנאצר שהצבא המצרי יוכל לעמוד מול ישראל, החל נאצר לבחון את הרעיון שפעולה של ישראל תעניק למצרים הזדמנות לתקוף את דימונה.

הדיווחים המצריים בימינו מטילים חלק ניכר מהאשמה במחדל של מלחמת ששת הימים על כתפיו של עאמר. גנרל פאוזי תיאר את נאצר כמנהיג שקיווה לזכות בניצחון פוליטי מבלי לפתוח באש, בעוד שעאמר ביקש מההתחלה להגיע לעימות צבאי.³⁸ עאמר תירגם את החלטותיו הראשונות של נאצר לפקודות צבאיות. לדברי הייכל ואחרים, הבטיח עאמר לנאצר במהלך המשבר, שמצרים תוכל לספוג התקפה מצד ישראל, ואפילו שני גלי התקפה, ועדיין להנחית התקפת-נגד.³⁹ עקב הבטחותיו החוזרות ונשנות של עאמר שהצבא המצרי מוכן להתייצב מול ישראל מבחינה צבאית, הפך ההימור של נאצר נועז ומתגרה יותר. מתקבל בהחלט על הדעת שבמהלך המשבר השתעשעו עאמר וקצינים בכירים נוספים ברעיון שהתפרצות של מעשי איבה תעניק למצרים הזדמנות לתקוף את דימונה. וכאן אנו באים לשאלה השנייה בקשר לתפקידה של דימונה

התפרצות מעשי איבה.⁴¹ פאוזי, הייכל ועבד אל-מוחסיין מורתגי, מפקד הכוחות המצריים בסיני, מאשרים שחיל האוויר המצרי הוציא הוראות, בפקודתו של עאמר, לתקוף מטרות ישראליות מסוימות ב-27 במאי, אבל נאצר הטיל על כך וטו.⁴² ברור שיש צורך במחקר נוסף בארכיונים המצריים כדי לרדת לעומק הסוגיה.

הששותיה של ישראל בקשר לדימונה

אבל גם אם דימונה לא הייתה הגורם לפרוץ המשבר ב-1967, כפי שאפשר ללמוד מהראיות, מתברר שאירועים ושיקולים הקשורים בנושא הגרעיני אכן מילאו תפקיד בהסלמת המשבר מצד ישראל. לאחר שהמשבר פרץ, הפכה דימונה – מבחינתה של ישראל – לאבן הבוחן לכוונותיה של מצרים. גישה זו השפיעה על הערכותיה של ישראל ועל תגובותיה למשבר.

הצעדים שנקט נאצר באמצע מאי 1967 לא נראו תחילה לקובעי המדיניות בישראל שונים מהצעדים שנקט בפרשה קודמת של הליכה עד הסף, בתחילת 1960, ושזכתה לכינוי "מבצע רותם". המודיעין של צה"ל פירש את צעדיו של נאצר כחזרה על הפרשה הקודמת והעריך, כי בדגש שהמצב בגבול ישראל-סוריה יירגע, יחזיר נאצר את כוחותיו לגדה המערבית של תעלת סואץ ויכריז על ניצחון ההרתעה המצרית.

על יסוד הערכה זו הייתה תגובתה הראשונה של ישראל – בין ה-14 ל-16 במאי 1967 – זהירה ותאמה את הלקחים שהפיקה המנהיגות הפוליטית בישראל מהפרשה ב-1960. צה"ל הגביר בחשאי את רמת הכוננות של הצבא הסדיר והחל בהכנות לגייס מילואים במהירות, אבל נמנע מלנקוט צעדי הסלמה גלויים. ב-16 במאי בערב החליט צה"ל לגייס 15 אלף אנשי מילואים, ובה בעת עשה מאמצים להפיג את המתח עם סוריה.⁴³

אבל כבר מלכתחילה היו הבדלים בין שני המצבים. היקף הפריסה ב-1967 היה גדול יותר במידה ניכרת: ב-16 במאי כבר עשו שלוש דיוויזיות מצריות את דרכן לסיני. יתר על כן, ב-1960 נפרסו הכוחות המצריים בסיני בחשאי, ואילו ב-1967 נעשה הדבר בהפגנות: הצבא המצרי חלף ברחובותיה הראשיים של קהיר במצעד של הפגנת כוח, והתנהגות זו חייבה שההנהגה בישראל תגיב בהתאם. הפגנת שרירים זו הקשתה מאוד על השבת הסטטוס קוו על כנו בדיפלומטיה שקטה. אולם ב-16 במאי עדיין לא ראתה ישראל את המצב כקריטי. מעשיה של מצרים התפרשו כהצגה יותר מאשר כהפגנת כוונות לתקוף את ישראל. וושינגטון התייחסה לאירועים בצורה דומה, והנשיא ג'ונסון הדגיש באוזני אשכול בשר מ-17 במאי "בצורה התקיפה ביותר את הצורך להימנע מכל פעולה מצדכם שתגביר את האלימות ואת המתח באזור".⁴⁴

על סמך הניסיון מ-1960 עשתה ממשלת ישראל מאמצים מיוחדים להפיג את המתח לאורך הגבול הסורי. הדעה שרווחה אז בישראל הייתה שהפלת שישה מיגים סוריים ב-7 באפריל

1967 היא הסיבה לצעדיה של מצרים. כשהופיע אשכול בפני הקבינט הביטחוני בבוקר ה-17 במאי, אמר לנוכחים מה שסיפר לו המודיעין של צה"ל: שאין מצפים למלחמה, ושנאצר מבקש לחזק את יוקרתה של מצרים בעולם הערבי ולהרתיע. אולם אשכול הוסיף שישאל חייבת להיות מוכנה. הרמטכ"ל, יצחק רבין, נקט עמדה דומה בתדרוך שנתן באותו היום לוועדת החוץ והביטחון של הכנסת.⁴⁵

אבל שני אירועים שהתרחשו ב-17 במאי הקנו לקובעי המדיניות בישראל תחושה מצמררת שהולך ומתפתח משבר. האירוע הראשון היה בקשת מצרים מכוח המשקיפים של האו"ם לפנות את עמדותיו בסיני, לאורך הגבול עם ישראל. האירוע השני לא פורסם בזמנו ונשאר חסוי במשך שנים: ב-17 במאי ערכו שני מטוסי "מיג-21" מצריים טיסת סיור בגובה רב מעל הכור בדימונה.⁴⁶

על מנת להבין מדוע שינה אירוע זה את ההערכות הצבאיות והמדיניות בישראל בקשר למצב יש לזכור את רגישותם של מתכנני הביטחון של ישראל לעניין דימונה. מאז הקמתו, ב-1958, היה הכור המתקן הרגיש והמאובטח ביותר של ישראל. מאז 1960 עשתה ישראל מאמצים חוזרים ונשנים לרכוש מארצות-הברית טילים נגד מטוסים מדגם "הוק" – בראש ובראשונה בגלל חששותיה לדימונה. באוגוסט 1962, אחרי שבקשתה של ישראל הייתה תלויה ועומדת שנתיים, החליט לבסוף הנשיא קנדי להיענות לה. סוללת ה"הוקים" הראשונה של ישראל נפרסה להגנת הכור בערך ב-1964.⁴⁷

מאז איים נאצר לראשונה במלחמה מקדימה כדי להרוס את הכור, החל הממסד הביטחוני של ישראל להתייחס לכל איום על דימונה ברצינות החמורה ביותר. ישראל נטתה להעמיט מחומרת הבעיה כשהעלו אותה נציגי ארצות-הברית, אבל בשיחות פרטיות הביעו הישראלים דאגה רבה. אחרי ההודעה על קיומו של הכור הגרעיני בדימונה הבינו האסטרטגים של ישראל, כי הצטיידותה של המדינה בנשק גרעיני עלולה להיות "קזוס בלי" בעיני מצרים. שמעון פרס, שהיה אז סגן שר הביטחון, כתב במאמר שפורסם בסוף 1962, כי אם מצרים תחשוב שישאל הצטיידה "בנשק חדש ורב עוצמה", היא עלולה להיגרר למלחמה.⁴⁸ הבנה זו הייתה אחד השיקולים שעיצבו את מדיניות העמימות הגרעינית של ישראל במשך שנים רבות.

וכך, כאשר איים נאצר פעם נוספת, בפברואר 1966, לפתוח במלחמה מקדימה כדי לבלום את הפיתוח הגרעיני בישראל, התייחסה לכך ישראל ברצינות. האיום של נאצר ב-1960 נתפס כדברי רהב בלבד, אבל ב-1966 נחרדה ישראל במידה רבה יותר מאיזו כזה. לדברי מקורות צרפתיים, ב-1966 כבר החלה ישראל להפריד פלוטוניום בדימונה.⁴⁹ אבל בלי קשר למה שעשתה ישראל תחת מעטה של ערפול ושל חשאיות, היא לא ידעה אל נכון מה יודע על כך נאצר. איומיו של נאצר ב-1966 התפרשו אומנם בישראל כניסיון מצרי ללחוץ על מעצמות העל, ובייחוד על ארצות-הברית, לעשות משהו בקשר לפיתוח הגרעיני בישראל, אך ממשלת אשכול דאגה בכל זאת לפרסם שהיא נוקטת צעדים כדי להגיב

החלטה של ישראל לפתוח במלחמה מקדימה. השינוי המשמעותי ביותר שהכניס ברשימה זו היה הוספת הסעיף: "התקפה אווירית על כורים גרעיניים ועל מוסדות מדעיים".⁵⁴

ב-17 במאי בערב שינה אלוף אהרון יריב, ראש אמ"ן דאז, את ההערכה הבסיסית שהגיש לקבינט ולראש-הממשלה ביומיים שקדמו לכך: כוונתה של מצרים חדלו להיות לא מסוכנות והחלו להיראות תוקפניות.⁵⁵ באותו ערב החליטו אשכול ורבין לגייס אלפי אנשי מילואים נוספים. נמסר כי בשעה מאוחרת באותו ערב אמר אשכול לעוזריו הקרובים ביותר: "זוהי מלחמה. אני אומר לכם, זוהי מלחמה".⁵⁶

כל מי שכתבו על המשבר ב-1967 מתייחסים ל-17 במאי כאל נקודת המפנה. אחדים מאותם כותבים לא ידעו על הטיסות של המצרים מעל דימונה והדגישו את חשיבות היום הזה בהצביעם על דיווחים מקהיר ומניו-יורק בנוגע לכוח המשקיפים של האו"ם. נראה שהטיסה מעל דימונה, אולי לא פחות מעניין המשקיפים, מילאה תפקיד מכריע בשינוי הערכת המצב של ישראל מן הקצה אל הקצה. מכאן ואילך הפכה דימונה לדאגה העיקרית של מקבלי ההחלטות בצה"ל ובממשלת ישראל.

הלחץ להנחית מהלומה מקדימה

בישיבת הקבינט הביטחוני ב-21 במאי אמר אשכול מהי לדעתו כוונת המצרים: "לדעתי, המצרים יפעלו להפסקת השיט של ישראל במצרים [טירן] ויפציצו את הכור בדימונה. אחר כך יכולה לבוא התקפה צבאית מלאה".⁵⁷ מאחר שרבין התלונן שאין לו הנחיה ברורה מהדרג המדיני, אישר הקבינט פורמלית שורה של הנחיות לצבא, שהוכנו בתיאום עם רבין ועם אשכול. הנחיות אלה היו מכוונות להפיג את המתרחשות. אם לא תהיה הסלמה נוספת מצד המצרים – כך הוחלט – תתחיל ישראל לשחרר בהדרגה את אנשי המילואים, בתקווה שמצרים תפעל באופן דומה.

בהנחיות גם נכללה הוראה מבצעית אחת: כיצד תגיב ישראל במקרה שהכור בדימונה יופצץ. אף שהתקפה מצרית כוללת עדיין לא נראתה בגדר הסביר (רבין תיאר את פריסת המצרים כ"הגנתית"), קבע הקבינט, כי במקרה שדימונה תותקף מהאוויר, יש לצבא סמכות מלאה לתקוף מייד, וללא צורך באישור נוסף של הקבינט, את כל שדות התעופה

על איומיו של נאצר, אם יהיה צורך בכך.⁵⁸ בחזית הדיפלומטית נשא אשכול – במאי 1966 – נאום מדיני בכנסת, ובו חזר על עמדת ממשלתו בנוגע לנשק גרעיני. בתגובה ישירה להצהרתו של נאצר במאי 1966, שמצרים תתחיל לפתח יכולת גרעינית משלה, מפני שישראל עושה זאת, אמר אשכול שלישראל אין כל נשק גרעיני, שהיא אינה רוצה לראות אותו באיזור, ושהיא לא תהיה הראשונה שתכניס אותו למזרח התיכון. אשכול אמר עוד שממשלתו מוכנה לדון עם כל צד ערבי מעוניין בסוגיות של פירוק חימוש ושל הגבלת חימוש, לרבות אי-הכנסת נשק גרעיני לאזור.⁵⁹ אשכול ניצל גם הזדמנויות פומביות נוספות כדי להבליט את המסר הזה.⁶⁰

מבחינה צבאית חיוקה ישראל בחשאי את ההגנה האווירית סביב הכור – בעיקר על-ידי העלאת רמת הכוננות של סוללות ה"הוק" שהוצבו בסמוך לו. כן ננקטו צעדי זהירות נוספים, בייחוד בתחום המודיעין והביטחון הפיזי. על סמך מידע שנתקבל ממקורות אמנים הניח המודיעין הישראלי, שדימונה עומדת בראש רשימת המטרות של המצרים בכל תוכנית מגרה למלחמה.⁶¹ זמן קצר לפני המלחמה עידכן יגאל אלון, שהיה אז חבר בקבינט הביטחוני, את רשימת המצבים שהכין, המצדיקים

לוי אשכול, ראש ממשלת ישראל: "לישראל אין כל נשק גרעיני, היא אינה רוצה לראות אותו באיזור, ולא תהיה הראשונה שתכניס אותו למזרח התיכון"

המצריים בסיני וכן מספר שדות תעופה מעברה המערבי של התעלה.⁵⁸

בליל 22-23 במאי הודיע נאצר על סגירת מיצרי טירן לשיט ישראלי. מעשה זה היה בבחינת פריצת קו אדום נוסף בעיני ישראל. צה"ל הפעיל על אשכול לחץ כבד מנשוא להנחית על מצרים מהלומה מקדימה, לפני שיהיה סיפק בידי המצרים להתארגן. החשיבה של צה"ל הייתה בנויה על הנחות התקפיות וגרסה שאם אין אפשרות למנוע מלחמה, על ישראל לתקוף ראשונה ולבחור את הזמן ואת המקום להשמדת יכולתו הצבאית של האויב בשטחו שלו. בישיבת קבינט ממושכת ורוויית מתח הוחלט לדחות את ההחלטה על הפעלת הצבא ב-48 שעות נוספות ובינתיים לשגר את שר החוץ, אבא אבן, לארצות-הברית, לפגישת עם הנשיא ג'ונסון.

ב-25 במאי חל מפנה חשוב נוסף במצב הצבאי. מודיעיני חד-משמעי הצביע על כך שפריסת הצבא המצרי משתנה, וכי הוא עובר ממערך הגנתי למערך התקפי. שדות התעופה המצריים הוכנסו לכוננות גבוהה ביותר, ודיוויזיה 4 המשוריינת החלה לנוע לסיני. אמ"ן העריך שנאצר עומד לפתוח בהתקפה, כנראה בשעות הלילה.⁵⁹ רבים בישראל סברו שאם המצרים יתקפו באותו לילה, יהיו שדות התעופה ודימונה בראש סדר העדיפויות שלהם. ישראל הייתה שרויה בלילה ההוא בכוננות גבוהה ביותר והמתינה להתקפה.

באותו ערב התקשר מאיר עמית, ראש המוסד, לראש התחנה של ה"סי-איי-איי" בתל-אביב, סיכם באוזניו את דו"חות המודיעין וביקש ממנו להעביר את ההערכות האלה לריצ'רד הלמס, ראש ה"סי-איי-איי" על מנת שיעבירן לנשיא ג'ונסון.

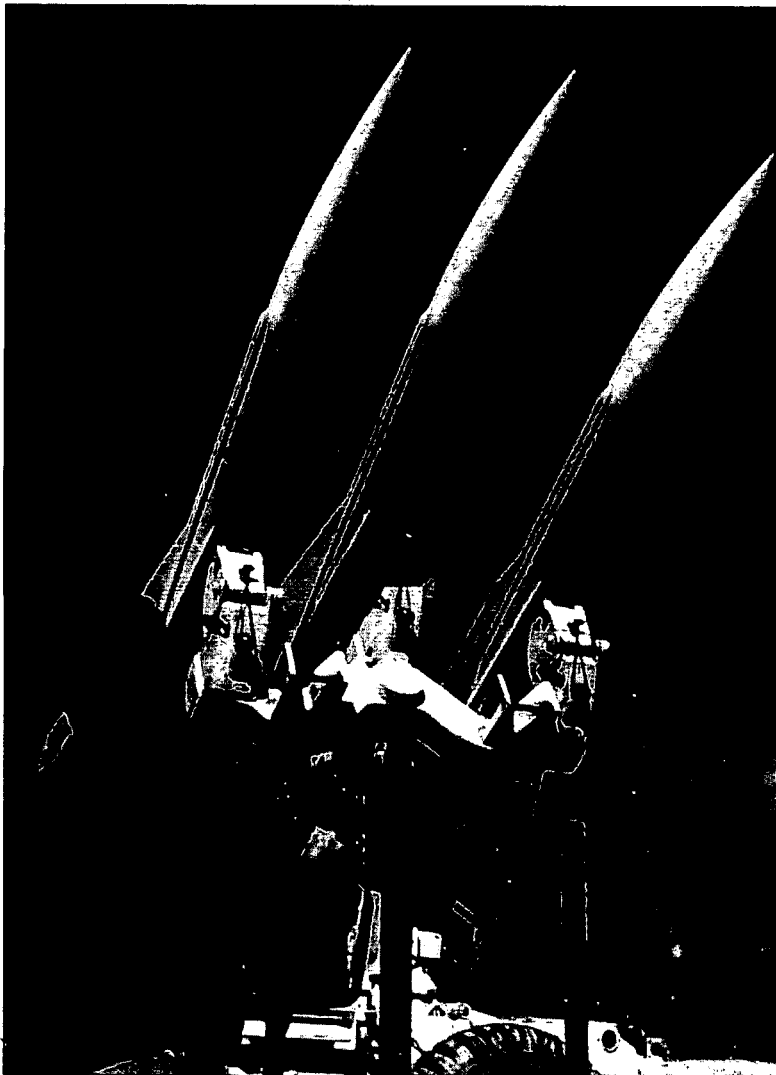
ג'ונסון קיבל לידי את ההערכות הישראליות ב-25 במאי לפני השעה 6 בערב בלוויית הערכה של ה"סי-איי-איי" שביטלה את ההערכות האלה מכל וכל. בפתק לוואי לשני המסמכים, שנכתב בכתב-יד, הוסיף וולטר רוסטאו: "משניהם אפשר ללמוד איזה חומר נפץ טמון בחרדות של ישראל ובתקוות של נאצר לשמור על זקיפות קומתו".⁶⁰

שר החוץ אבן, שהגיע באותו יום לוושינגטון, קיבל הוראה לתדרך את הדרגים האמריקניים הבכירים ביותר בהערכות המצב החדשות של ישראל ולבקש הצהרה תקיפה של ארצות-הברית,

שהתקפה על ישראל תיחשב להתקפה על ארצות-הברית.⁶¹ מצרים לא תקפה באותו הלילה, אבל בבוקר ה-26 במאי התפרס צה"ל לאורך הגבול המצרי והיה מוכן לתקוף למחרת היום, אם תחליט הממשלה על כך.

באותו הבוקר חזר הקבינט הביטחוני והתכנס לישיבה מרתונית נוספת. במהלך הישיבה נמסר לקבינט, שבאותו הבוקר ביצעו שני מטוסי "מיג-21" מצריים טיסת "סיור" נוספת בגובה רב מעל דימונה. לאחר מכן אמר רבין לאשכול כי יש לו ידיעות "מוזרות ומדאיגות", שמצרים מתכוונת להפציץ "אזורים חיוניים" (לשון נקייה לדימונה), אף ש"כוחות היבשה שלה עדיין אינם מוכנים למתקפה".⁶²

אלוף עזר ויצמן, ראש אג"ם, הזהיר את אשכול, שכל הסימנים מעידים על התקפה מצרית קרובה (על שדות תעופה ועל דימונה) והפציר בו להורות על התקפה מקדימה מיידית או

בתקופת ההמתנה
חיזקה ישראל
בחשאי את ההגנה
האווירית סביב
הכור – בעיקר על-
ידי העלאת רמת
הכוננות של סוללות
ה"הוק" שהוצבו
בסמוך לו

אלוף יריב, ראש
אמ"ן, טען בישיבת
הממשלה ב-2
ביוני, כי מצרים
עלולה לפתוח
בפעולה צבאית,
כמו למשל להפציץ
את דימונה

לכל המאוחר למחרת בבוקר.

צה"ל והצבא המצרי היו מוכנים לתקוף זה את זה בבוקר ה-27 במאי, אבל הדרגים המדיניים בשתי המדינות לא אישרו יציאה למלחמה. ב-26 במאי, בשעות אחרי הצהריים המאוחרות, החליטה ממשלת ישראל להמתין לשובו של אבן מושינגטון לפני שתפעל. הצבא קיבל הודעה שתהיה דחייה נוספת של 24 שעות.⁶³ חיל האוויר המצרי קיבל הוראה לתקוף מטרות ישראליות בבוקר ה-27 במאי, אבל נאצר הטיל וטו על הפקודה, אחרי שקיבל אזהרות מארצות-הברית ומהסובייטים ב-26 במאי.⁶⁴ ב-27 במאי, בשעת לילה מאוחרת, הועלתה להצבעה בממשלת ישראל החלטה בעד יציאה למלחמת מנע, אבל השרים נחלקו בדעותיהם: תשעה בעד, תשעה נגד. אשכול לא הכריע וכינס את הממשלה למחרת פעם נוספת. אולם באותה ישיבה כבר שררה מציאות אחרת בשל השדר של גיוסון לאשכול. דבריו של גיוסון, כי "אל לה, לישראל, לנקוט כל פעולת מנע ולהיות אחראית להתפרצותם של מעשי איבה",⁶⁵ לא איפשרו לממשלה להחליט בחיוב על יציאה למלחמה. כל השרים, להוציא אחד, החליטו להמתין שבועיים-שלושה נוספים, עד שארצות-הברית תוכל לארגן שייטת בינלאומית שתפרוץ את ההסגר המצרי.⁶⁶ אולם החלטה זו לא החזיקה מעמד זמן רב.

ישראל הייתה נתונה במשבר פוליטי חמור מבית. בממשלה ומחוצה לה נמצאו מי שעירערו על מנהיגותו ועל סמכותו של אשכול בשבוע האחרון של חודש מאי. בסוף השבוע נאלץ אשכול

לזוותר על תיק הביטחון לטובת משה דיין ולהקים ממשלת אחדות לאומית.

הממשלה החדשה התכנסה לישיבתה הראשונה ב-2 ביוני. הפעם נשבו כבר רוחות אחרות: על ישראל לפעול, ובקרב. זכר לחששות הללו הופיע בתדירות של קציני הצבא הבכירים: אלוף יריב, ראש אמ"ן, הרחיב את הדיבור על הסכנה החמורה שבהמתנה נוספת של שבועיים-שלושה. הוא טען שנאצר עלול להיסחף בהצלחתו הראשונה ולהאמין שהוא יכול לפתוח בפעולה צבאית, כמו, למשל, להפציץ את דימונה.⁶⁷ אלוף מוטי הוד, מפקד חיל האוויר, מסר פרטים על ארבע טיסות סיור שונות שערכו מטוסים מצריים בשטח ישראל באותו שבוע – אחת מהן מעל דימונה. ישראל לא הצליחה ליירט את המטוסים. חיל האוויר המצרי נעשה שחצני ונועז יותר.⁶⁸

התפקיד הנכבד שמילאה דימונה במשבר של 1967 הושק בדיווחים הישראליים במשך שנים. רבין וישראל ליאור, מזכירו הצבאי של אשכול, לא הרחיבו על כך את הדיבור. לבד מהערות שונות, שהשמיע ליאור בהזדמנויות אחדות, אין עדיין די ראיות גלויות כדי להעריך ולנתח את החששות ששררו אז בישראל בקשר לדימונה במלוא היקפם ואת השלכותיהם על הבנת המשבר. בראיונות שנערכו באחרונה הודו גם אלוף הוד וגם אלוף יריב המנוח בחשיבותה של דימונה, אבל לא מסרו פרטים. כמו במקרה של מצרים, גם כאן יש עדיין צורך במחקרים נוספים כדי להעריך את מלוא המשמעות של גורם זה לגבי ישראל.

מלחמת ששת הימים והדילמה הגרעינית של ישראל

בישיבת המועצה לביטחון לאומי, שהתקיימה בבית הלכן ב-24 במאי 1967 ועסקה במשבר במזרח התיכון, השתתפו הנשיא גיוסון, סגן הנשיא יוברט המפרי, שר החוץ דין ראסק, שר ההגנה רוברט מקימרה ושר האוצר פאולר. בישיבה הוזכר הנשק הלא קונוונציונלי באיזור. לפי הפרוטוקול הרשמי, היה הלמס, ראש ה"סי-איי-איי", "משוכנע למדי כשאמר שאין באיזור נשק גרעיני".⁶⁹ נראה שהלמס טעה. מוניה מרדור, מייסד רפא"ל (הרשות לפיתוח אמצעי לחימה) ומנהלה הראשון, מביא בזיכרונותיו קטעים מיומנו האישי בימים המתוחים ההם של מאי 1967. ב-28 במאי כתב:

הלכתי לאולם ההרכבה. פגשתי את 'נקה'... שפיקח על הצוותים שעבדו בפרויקט שהיה באחריותו. הצוותים הרכיבו את מערכת הנשק שפיתוחה ויצורה הושלמו עוד לפני המלחמה ונחננו אותה. השעה הייתה אחר הצהריים. המנהלים והטכנאים, רובם צעירים, התרכזו בעבודתם. פניהם היו רציניות, מכוסים בעצמם, כאילו הם מבינים היטב את ערכה העצום, ואולי הגורלי, של מערכת הנשק שהם מכנים לכוונות מבצעית. היה ברור שאנשי הפרויקט מתוחים מתח בלתי נסבל – פיז' ונפשי כאחד.⁷⁰

יגאל אלון, חבר
הקבינט הביטחוני,
קבע כי "התקפה
אווירית על כורים
גרעיניים ועל
מוסדות מדעיים"
בישראל מצדיקה
יציאה מיידית
למלחמה

כי אז לא הייתה ישראל מדינה גרעינית. היא לא עשתה כל שימוש פוליטי, לא במישרין ולא בעקיפין, ביכולת הגרעינית שלה. ממשלת אשכול לא חזרה בה מהתחייבותה לא להיות המדינה הראשונה שתכניס נשק גרעיני לאיזור, ומסיבות טובות. גם בלי שתהיה לאדם גישה לתהליך קבלת ההחלטות בישראל בימי המשבר, עדיין אפשר להבחין בהיגיון המונח ביסוד הרתיעה מפני השימוש באופציה הגרעינית לצורכי הרתעה. הכנסת נשק גרעיני למשוואה בנסיבות ששררו אז הייתה בבחינת הימור מסוכן. היא הייתה מחריפה מצב עדין בלאו הכי ומוסיפה מרכיב רציני של חוסר ודאות מבלי להביא כל תועלת צבאית או מדינית. מבחינה אסטרטגית, הצהרה או הפגנה של ישראל שיש לה יכולת גרעינית היו מתפרשות כסימן לבהלה. חוץ מזה, אילו קרא נאצר תיגר על ישראל בעקבות הצהרה מעין זאת, היה הדבר מוביל בהכרח להענקת ערובות גרעיניות למדינות ערב מצד ברית-המועצות.⁷¹

כמו כן אין זה ברור איזו תועלת מדינית או אסטרטגית הייתה ישראל מפיקה מהצגת האופציה הגרעינית בעיצומו של המשבר ההוא. הצגה כזאת, ולו גם בדרך הזהירה והשקטה ביותר, הייתה מחוללת גלי הלם, שאת תוצאותיהם לא ניתן היה לחזות מראש. היכולת הגרעינית של ישראל הייתה קטנה מכדי להוות הרתעה של ממש. גם אילו חשפה ישראל את קיום היכולת הגרעינית שלה ומאלצת את ארצות-הברית לפעול מייד מחשש להסלמה גרעינית, ההשלכות של "סחיטה" כזאת לטווח הארוך עלולות היו לפגוע בצורה חמורה ביחסים בין ישראל לארצות-הברית. חשיפה מעין זו הייתה מסוכנת במידה שווה גם לישראל, מפני שהיא הייתה מביאה לדיונים על פירוק יכולתה הגרעינית.

מרדור אינו מסביר מהי אותה "מערכת נשק" ייחודית שיוצרה ופותחה לפני המלחמה או מדוע הייתה "גורלית". אבל אין צורך בפלפול נוסף או באימות כדי לפרש את דבריו של מרדור. על-פי פרשנות זו, הצליחה ישראל לייצר נשק גרעיני בזמן כלשהו לפני מלחמת ששת הימים, ובימי המתח והמשבר הפך הנשק למבצע. על-פי מספר מקורות לא ישראלים, היו לישראל ערב המלחמה שני מתקני נפץ.⁷²

עד היום אין פרטים גלויים בקשר לתהליך קבלת ההחלטות שהוביל להכנתה של מערכת הנשק המוזכרת על-ידי מרדור ולהכנסתה ל"כוננות מבצעית", אבל די במה שידוע כדי לגבש השערה מושכלת: ב-26 במאי הייתה תחושה שהמלחמה עומדת בפתח, והשאלות היחידות היו מי יפתח בה ומתי. כעבור יומיים החליטה ממשלת ישראל להמתין שבועיים-שלושה נוספים לפני שתנקוט פעולה צבאית, וזאת בניגוד לדעת צה"ל. ישראל עמדה להיכנס לשלב של פגיעות אסטרטגיות. צה"ל היה מודאג שנאצר יתפתה לנצל את המצב ויהלום ראשון בשדות התעופה של ישראל ובדימונה. היו שחששו שאם ישראל לא תתקוף ראשונה, היא עלולה למצוא את עצמה במצב חירום. בנסיבות כאלה, ובהתחשב בחוסר הוודאות ובלחצי הצבא, לא יעלה על הדעת שהאחרים לא יכניסו את מערכת הנשק "הגורלית" לכוננות מבצעית.

משמעותית עוד יותר היא העובדה שלישראל לא הייתה כל אפשרות להשתמש ביכולתה הגרעינית כגורם מרתיע או כקלף מיקוח – לא במישרין (כלפי מצרים) ולא בעקיפין (כלפי ארצות-הברית). נראה שמצרים וארצות-הברית לא כללו בשיקוליהן בתקופת המשבר את הפוטנציאל הגרעיני של ישראל. שתי המדינות, לפחות ברמת הדרג המדיני, לא היו מודעות לכך שלישראל יש יכולת כזאת. נראה שבישראל היו בימי המשבר ההוא אנשים שהציעו שבנסיבות שנוצרו תפגין ישראל את כוחה הגרעיני לצורכי הרתעה או אפילו מיקוח. דומה שהבכיר מבין מי שהציעו לעשות שימוש פוליטי ביכולת זו כנשק הרתעה היה שמעון פרס, שהיה באותם ימים מנהיג רפ"י (רשימת פועלי ישראל), האיש שסיכם 10 שנים קודם לכן את עסקת הכור בדימונה.⁷³

היפותטית יכולה הייתה ישראל לגלות לארצות-הברית בחשאי שיש לה יכולת גרעינית או להשמיע הצהרה עקיפה או אפילו לערוך ניסוי גרעיני. אבל רעיונות אלה, גם אם הועלו, לא הגיעו כנראה מעולם לכלל דיון פורמלי. הסיבה לכך הייתה שהשימוש בנשק גרעיני היה זר לחשיבה המדינית והצבאית בישראל. ישראל גילתה מחויבות אמיתית לאמירה שהיא לא תהיה הראשונה להכניס נשק מסוג זה למזרח התיכון, כלומר, שהיא לא תחשוף אותו לציבור, וכובד משקלו של טיעון זה מרחיק לכת הרבה מעבר למצב המסוים ששרר אז.

אם הקריטריון למעמד של מדינה גרעינית הוא עצם ההחזקה הפיזית בנשק גרעיני, כי אז הייתה ישראל מדינה גרעינית במאי 1967. אבל אם מעמדה הגרעיני של מדינה מוגדר במושגים של נכונותה להשתמש בנשק זה לצרכים צבאיים או להרתעה מדינית,

Middle East, Albany, State University of New York Press, 1992, esp. pp. 109-118

3. אריאל לויטה ואמילי ב' לנדאו, **בעיני הערבים, דימויה הגרעיני של ישראל**, תל-אביב, פפירוס, 1994, עמ' 41-42
4. **שם**, עמ' 73
5. **ניו-יורק טיימס**, 24 בדצמבר 1960
6. לויטה ולנדאו, **שם**, עמ' 73
7. קומר מזכיר זאת בתרשומת השיחה שניהל עם כאמל, השגריר המצרי, ב-18 במאוס 1963. **תיקי המועצה לביטחון לאומי** (להלן **NSF**) תיבה 322, **ספריית ג'ון קנדי** (להלן **JFKL**), בוסטון, מסצ'וסטס
8. **NSF**, תיק מדינה: מצרים, תיבה 158, **ספריית לינדן ג'ונסון**, (להלן **LBJL**), אוסטין, טקסס
9. **שם**
10. **NSF**, תיק מדינה: ישראל, תיבה 143, **LBJL**
11. קומר, ריאיון עם כותב שורות אלה, וושינגטון, יוני 1992 וינואר 1995
12. מברק מאת תת-החוק, ג'ורג' בול, לשגרירות האמריקנית, 26 במאי 1964, **NSF**, תיק מדינה: מצרים, תיבה 158, **LBJL**
13. **שם**
14. מובא בתזכיר מקגורג' באנדי לג'ונסון, 3 באוגוסט 1964, **NSF**, תיבה 159, **LBJL**
15. תזכיר ראסק לג'ונסון, 12 באוגוסט 1964, **NSF**, תיבה 159, **LBJL**
16. **NSF**, תיבה 159, **LBJL**
17. 3653 Embtel, באטל לראסק, 18 באפריל 1965, **NSF**, תיבה 159, **LBJL**; ניו-יורק טיימס, 14 במאוס 1965
18. באטל לראסק, **שם**
19. **NSF**, תיק מדינה: מצרים, תיבה 159, **LBJL**
20. ישראל עקבה מקרוב אחר הוויכוח על משמעותה של דימונה. ראו: זאב שיף, "תואנות ערביות למלחמת מנע בישראל", **הארץ**, 28 בינואר 1966; אליעזר בן-משה, "האטום הישראלי בעיני הערבים", **למרחב**, 11 בפברואר 1966
21. **ניו-יורק טיימס**, 21 באוגוסט 1965; **הארץ**, 25 באוגוסט 1965
22. **ניו-יורק טיימס**, **שם**
23. **שם**
24. **אל-אהראם אל-איקתצאדי**, קהיר, 15 ביוני 1966
25. שמועות אלה, שנראו אמינות בעיני דיפלומטים אמריקנים, התפשטו אחרי ביקורו של מרשל אנדריי גרצ'קו, סגן ראשון לשר ההגנה הסובייטי. נמסר כי נאצר העלה בפני הסובייטים את האפשרות שמוסקבה תאפשר למצרים לרכוש נשק גרעיני, אבל גרצ'קו דחה אותו ובמקום זאת הציע ערובות גרעיניות. **ניו-יורק טיימס**, 3 בפברואר 1966
26. **ניו-יורק טיימס**, 9 במאי 1966

יתר על כן, לא ברור איזו תועלת צבאית היה מעשה כזה משיג. יש להניח שהוא היה מקשה על ישראל לפתוח במלחמה קונוונציונלית מקדימה, ואולי אף מונע אותה כליל, ועם זאת לא היה מקנה לצבא כל יתרון. אילו תקפה מצרים את ישראל, כמעט אין להעלות על הדעת מצב שבו הייתה ישראל מפעילה נשק כזה. במקרה שהיה נוצר מצב אמיתי של "מוצא אחרון", החשיפה לא הייתה מקלה על ישראל להשתמש בנשק הגרעיני שלה להגנה עצמית. ולבסוף, החשיפה הייתה עולה לישראל ביתרון המוסרי שלה בעודה ניצבת מול איום על קיומה בגלל תוקפנותו של נאצר, מפני שהיא עצמה הייתה הופכת לאיום.

אין כל אפשרות לדעת אם השיקולים הללו גובשו ונידונו על-ידי הדרג המדיני בישראל. אולם אפשר לשער בביטחון, שהרעיון האינוסטינקטיבי מפי חשיפת המידע על כושרה הגרעיני של ישראל חיזקה את נחישות ההחלטה של קומץ המנהיגים בדרג המדיני והצבאי, שהיו מודעים לקיום האופציה הגרעינית, לא להשתוות עוד ולהנחית מהלומה מקדימה. התוצאה הייתה שרוב המכריע של חיל האוויר המצרי הושמד על הקרקע בשלוש השעות הראשונות של ההתקפה, והמלחמה נסתיימה בתוך שישה ימים. בסופו של דבר, למלחמת ששת הימים לא היה כל ממד גרעיני, במובן זה שישאל והערבים לא התייחסו לנשק הגרעיני כאל גורם ישיר בסכסוך.

המשבר במאי והמלחמה ביוני המחישו את טבעה הבלתי פתור של הדילמה הגרעינית של ישראל. לקחי המשבר במלחמה הבלטו שני מרכיבים של הדילמה – זהירות ונחישות החלטה – מבלי ליישב ביניהם. מצד אחד, ישראל לא יכלה להרשות לעצמה להתעלם מהאופציה הגרעינית שלה (כנשק של מוצא אחרון), אבל מצד שני היא גם לא יכלה להרשות לעצמה להשתמש בו (בנסיבות שאינן מגיעות לכדי מוצא אחרון). כל ניסיון למצוא שימוש לנשק גרעיני הפריך את ההיגיון שבקיומו. ממשלת אשכול אומנם הביאה בחשאי את האופציה הגרעינית שלה למצב של כוונות, אבל הייתה זהירה דיה כדי לא לעשות בה שימוש לצורכי הרתעה. העובדה שישאל מילאה את פיה מים בסוגיה זו זמן רב כל כך היא סימן מובהק שמקבלי ההחלטות בישראל הבינו עניין זה.

הערות

1. אלוף בן, "המלחמה הגרעינית הראשונה", **הארץ**, 11 ביוני 1993. אישור עקיף לטיסות אלה, מבלי להזכיר בפירוש את דימונה, הופיע בספרו של יצחק רבין, **פנקס שירות**, תל-אביב, עם עובד, 1968, עמ' 136-137, 163-166. ראו גם איתן הבר, **היום תפרוץ מלחמה**, תל-אביב, עידנים, 1987, עמ' 161-63, 186-87, 208
2. Shlomo Aronson and Oded Brosh, **The Politics and Strategy of Nuclear Weapons in the**

27. ניו-יורק טיימס, 21 בפברואר 1966
28. Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, Bloomington, Indiana University Press, 1993 p. 37
29. תרשומת של שיחה, הבית הלבן, 23 בפברואר 1966, NSF; תיק מדינה: מצרים, תיבה 159, LBJL
30. שם
31. תרשומת של שיחה, הבית הלבן, 12 באוגוסט 1966, שם
32. שם
33. לוסיוס באטל, ריאיון עם כותב שורות אלה ב-27 בדצמבר 1994 בושינגטון; ריצ'רד פארקר, ריאיונות עם כותב שורות אלה, 23 ו-26 בדצמבר 1994 בושינגטון. ראו גם פארקר, שם, עמ' 104-107
34. 1517 Embtel (ליסבון), רוברט אנדרסון לנשיא גיונסון, 2 ביוני 1967, NSF, NSC History; תיבה 18, LBJL. מהמקורות לא ברור מתי בדיוק נערכה הפגישה.
35. שם
36. פארקר, שם, עמ' 91
37. נוסף על פארקר, שם, עמ' 59-98, ראו גם: אהוד יערי, "יוני 1967: כיצד נגרר נאצר למלחמה", *גירוזלם ריפורט*, 4 ביוני 1992, עמ' 14-18.
38. פארקר, שם, עמ' 74-75, 87-91
39. שם, עמ' 79-89
40. 3653 Embtel, באטל לראסק, 18 באפריל 1965, NSF; תיבה 159, LBJL
41. הארץ, 22 ביוני 1967; לויטה ולנדאו, שם, עמ' 41, 65
42. ויליאם ב' קוונדט, *עשור של החלטות: המדיניות האמריקנית כלפי הסכסוך הערבי-ישראלי, 1967-1976*, תל-אביב, משרד הביטחון, 1980, עמ' 512; יערי, שם, עמ' 17-18
43. רבין, *פנקס שירות*, שם, עמ' 68-69; הבר, שם, עמ' 147-151; דב גולדשטיין, "ריאיון עם עזר ויצמן", *מעריב*, 5 ביוני 1973; שלמה נקדימון, *ידיעות אחרונות*, 5 ביוני 1992
44. מכתב מהנשיא גיונסון לראש-הממשלה אשכול, 17 במאי 1967, NSF, NSC History; תיבה 17, LBJL; ראו גם: תזכיר עבור הנשיא, רוסטאו לגיונסון, "מסר דחוף לאשכול", שם
45. הבר, שם, עמ' 152
46. רבין, שם, עמ' 137; ראו גם: Michael Bar-Zohar, *Embassies in Crisis*, Englewood Cliffs, NJ, Prentice Hall, 1970, pp. 36-37
47. מרדכי הוד, לשעבר מפקד חיל האוויר, אישר את העובדה: אלוף בן, שם
48. שמעון פרס, "גורם הזמן", *מערכות*, 146, 1962, עמ' 3-5
49. Pierre Pea'n, *Les Deux Bombes*, Paris, Fayard, 1991
50. הארץ, 22 בפברואר 1966
51. ניו-יורק טיימס, 19 במאי 1966; הארץ, 19 במאי 1966
52. הארץ, 28 ביולי 1966
53. ריאיון שנערך באוגוסט 1994 עם אלוף מוטי הוד, מפקד חיל האוויר ב-1967.
54. יגאל אלון, "השלב האחרון של מלחמת העצמאות", *אות*, תל-אביב, נובמבר 1967, עמ' 5-13
55. רבין, שם, עמ' 70
56. הבר, שם, עמ' 153; בר-זוהר, שם, עמ' 35-41
57. הבר, שם, עמ' 161
58. שם, עמ' 62-63
59. רבין, שם, עמ' 85-86
60. תזכיר, וולט רוסטאו לנשיא גיונסון, 25 במאי 1967, NSF, NSC History; תיבה 17, LBJL
61. קוונדט, שם, עמ' 36-37; ראו גם בר-זוהר, שם, עמ' 114-115
62. הבר, שם, עמ' 186
63. רבין, שם, עמ' 89-90; משה דיין, *אבני דרך: אוטוביוגרפיה*, ירושלים-ת"א, ידיעות אחרונות, 1976, עמ' 259
64. קוונדט, שם, עמ' 512, הע' 38; יערי, שם, עמ' 14-15
65. מברק (203943) של הנשיא גיונסון לראש-הממשלה אשכול, 27 במאי 1967, NSF, NSC History; תיבה 17, LBJL
66. רבין, שם, עמ' 91-92; הבר, שם, עמ' 191-193; בר-זוהר, שם, עמ' 137-143; Michael Brecher and Benjamin Geist, *Decisions in Crisis: Israel 1967-1973*, Berkeley University of California Press, 1981, pp. 144-148
67. ריאיון של כותב שורות אלה עם אלוף הוד ועם קצינים בכירים נוספים, אוגוסט 1994, תל-אביב.
68. הבר, שם, עמ' 205, 207.
69. NSF, NSC History; תיבה 17, LBJL
70. מוניה מרדור, *רפא"ל*, תל-אביב, משרד הביטחון, 1981, עמ' 499
71. ריאיון עם מאיר פלדמן, מפקדי הבית הלבן, 22 ביוני 1992, וושינגטון
72. בספר זיכרונותיו כותב פרס: "תרומתי בתקופה דרמטית זו הייתה בתחום שאינני יכול לכתוב עליו עדיין בגלוי מטעמי ביטחון המדינה. אחרי שדין נתמנה לשר הביטחון, הגשתי לו הצעה מסוימת שהייתה, לדעתי אז ולדעתי היום, כעבור 30 שנה כמעט, מרתיעה את הערבים ומונעת את המלחמה. אגב, יגאל ידן ידע על הצעתי ותמך בה, אך היא נדונה ונדחתה". Shimon Peres, *Battling for Peace: Memoirs*, London, Weidenfeld Nicolson, 1995, pp. 132-142; 166-167
73. ניו-יורק טיימס, 3 בפברואר 1966